

SZERGEJ ZSEREBKIN

A mai ukrán nőmozgalmak: nacionalizmus és feminizmus között*

1. Nemzeti politika és nőpolitika: az identitás keresése

Ma már klasszikusnak számító 1986-os *Feminism and Nationalism in the Third World* című tanulmányában Kumari Jayawardena¹ bemutatja a 19. és a 20. századi Ázsiában a feminizmus és a nacionalizmus között jelentkező kapcsolatot. A harmadik világban a női emancipációs mozgalom alapját az államok politikai függetlenségének elnyerése, a nemzeti identitás megteremtése és a társadalom modernizálására épülő nemzeti felszabadító harcok adták. A nemzeti függetlenség felé vezető út e szakaszán a feminizmus és a nacionalizmus kiegészítik egymást, összeegyeztethetők és egymással szolidárisak.

Mára a helyzet teljesen átalakult. A feministák és a nacionalisták világ-szerte – ha nem is ellenségesen, de legalábbis – gyanakvással tekintenek egymásra, amihez nagyban hozzájárultak Kelet-Európában és a szovjet utódállamokban² az elmúlt évtizedek etnikai harcai és nemzeti konfliktusai. Ukrajna ma egyike a volt Szovjetunió azon utódállamainak, ahol a nacionalizmus az állami politika rangjára emelkedett, a hivatalos politikai diskurzus szerepét játssza, és arra törekszik, hogy magába foglalja az összes többi társadalom- és kultúrpolitikai nézetet. A Szovjetunió összeomlása után aktívvá váló nőmozgalom, elsősorban a 19. század végi és 20. század eleji ukrán nőmozgalmak és nőszervezetek utódjának tekinti magát, melyek az ukrán nacionalizmus ideológiájával azonosultak.

A 90-es évek elején Ukrajnában a társadalmi élet különféle szféráit befolyásolni kívánó nőmozgalmak felerősödtek. Míg 1995 nyarán 11 hiva-

* Eredetileg megjelent: *The Contemporary Women's Movement in Ukraine: Between Nationalism and Feminism*. In: Jonathan Hanen (szerk.) *The Dialectic of the Universal and Particular*. IWM, Vienna, 1999, 45-60.

talosan nyilvántartott nőszervezet volt, addig 1997 végére számuk 85-re növekedett. A mai Ukrajna legnépszerűbb nőszervezetei a hagyományos típusú szervezetek. Ezek között találjuk a) a korábbi állami struktúrák utódszervezeteit; b) meghatározott társadalmi kérdések megoldására alakult nőszervezeteket (pl. a Katonaanyák Bizottsága); c) a politikai pártok tevékenységéhez kapcsolódó, illetve a nemkormányzati szervezeteket. E három típushoz tartozó szervezetek a nő társadalmi szerepéről rendszerint hagyományos képpel rendelkeznek, és egészében véve neokonzervatív beállítottságúak. Ezeknek a nőszervezeteknek és általában az ukrán nőmozgalomnak az a legfőbb jellemzője, hogy tevékenységük alapvetően az ukrán nemzetállam megeremtésének gondolatához kapcsolódik.

Emiatt a leginkább számottevő szervezetek még mindig azok, amelyek a 80-as évek végén és a 90-es évek elején alakultak. Ilyen például a Szozuz Ukrajinok (Ukrán Nők Uniója), a Szpilka Zsinok Ukrajini (Ukrajnai Nők Egyesülete) és a Zsinocsa Hromada (Nők Társasága). Ezek a szervezetek, melyek a 19. századi ukrán nőmozgalmak utódainak tekintik magukat, azt állítják, hogy egész Ukrajinára kiterjedő mozgalmat alkotnak, s így nemcsak tömegszervezet-jellegüket hangsúlyozzák, de az ukrán állam mint egész egységének és oszthatatlanságának az elvét is.

Az egész Ukrajinát átfogó szervezetek közül a legbefolyásosabbak a népszerű politikai pártok, rendszerint az úgynevezett „hatalmi pártok” nőtagozatai. A Zsinocsa Hromada és a Szozuz Ukrajinok Ukrajna két erős nacionalista pártja, az Ukrán Értelmiség Kongresszusa és a RUH női tagozatának tekinthető. A közelség olyannyira szoros, hogy e nőszervezetek vezetői a politikai pártok vezetőinek feleségei³.

A helyi és regionális nőmozgalmak, melyek számos konkrét társadalmi, kulturális és oktatási feladatot látnak el, és a nemzeti nőmozgalom legnagyobb létszámú csoportja, összességében kevésbé elkötelezettek a nacionalizmus mellett. De a különféle nőmozgalmak nagy része férfimozgalmakat is támogat és hazafias szövegeket hangoztat. Ide tartoznak mindenek előtt a kulturális-oktatási irányultságú nemzeti nőszervezetek, valamint a katonanyák szervezetei, amelyek a fentebb bemutatott országos nőszervezetekkel azonos ideológiai orientációt mutatnak.

Az ukrán nőszervezetek részvétele a legutóbbi nemzetközi női megmozdulásokon (különösen az 1995-ös Beijingi Nőfórumon), illetve a nemzetközi nőmozgalom hivatalos dokumentumaiban fellelhető referenciáik

arról tanúskodnak, hogy az ukrán nőmozgalmat korszerűvé kívánják tenni, és olyan státuszt szeretnének kivívni számára, amely lehetővé tenné a nemzetközi nőközösséghez való csatlakozást. Ahogy az megfogalmazódik az „Ukrán cselekvési program a beijingi Negyedik Női Világforum stratégiáinak megvalósítására” című anyagban, amelyet a konferencián 1996 júniusában számos ukrán szervezet elfogadott, az ukrán nőszervezetek szándéka az, hogy tevékenységüket „elsősorban nemzeti megközelítésből, a demokratikus ukrán állam megteremtése érdekében” fejték ki⁴.

Ezzel kapcsolatban a fórumon hozott „A nők szerepvállalása az Ukrán Állam felépítésében” (Kijev, 1996 június) című határozatban a Szojuz Ukrajinok, a Zsinocsa Hromada, az Olena Teliga Társaság és nyolc további ukrán nőszervezet felszólította az ukrán kormányt és a többi ukrán nőszervezetet, hogy kezeljék megkülönböztetett figyelemmel a következő társadalmi kérdéseket:

„– az ukrán állam védelmét az állam- és nemzetellenes, valamint az alkotmányozási folyamatot gátló erőktől;

– azt a felismerést, hogy a szervezett nőmozgalom az államépítés fontos tényezője Ukrajnában;

– az igényt, hogy a kormány erősítse meg az ellenőrzést a hivatalos nyelvről szóló törvény betartása felett (minden közalkalmazott, állami szerveknél dolgozó és ott tisztséget viselő ukrán nyelvtudását ellenőrizni kell) stb.”⁵

Az állami szintű ukrán nőszervezetek vezetői közül néhányan úgy vélik, hogy az ukrán állam függetlensége belső fenyegetésnek van kitéve, és állami iroda létrehozását javasolták az államon belüli nemzetellenes erők megfékezésére. „Az ukrán nők – állítja Olga Kobetz, az Olga Teligáról elnevezett nőszövetség elnökasszonya – nem érzik magukat és családjukat teljes biztonságban hazájukban. Így az elsődleges feladat – nemcsak a nők, hanem az egész társadalom számára – egy olyan ukrán állam megteremtése, ahol az ukrán nőknek nem kell félniük, hogy reggel arra ébrednek, az ukrán nyelv, az ukrán kultúra és ukrán lényeg törvényen kívülre vált. Márpedig ennek a veszélye fennáll. És nemcsak a külső megszállás veszélyére kell gondolkunk, hanem, ahogy látjuk, a társadalom azon erőire is, amelyek – még a Parlamentben is – az ukrán államrend ellen szólalnak fel”⁶. Kobetz asszony szerint a nemzetellenes elemek megtisztítását az állami alkalmazottak között kellene kezdeni, „akik a költségvetésből, azaz a mi zsebünkben kapják a fizetésüket, mégis az ukrán állam ellen beszélnek”⁷, közülük is legelőször

azokat a képviselőket kellene felelősségre vonni, akik bármiféle szövetséget szorgalmaznak Ukrajna és Oroszország között.

Erősen nacionalista beállítottságuk miatt az ukrán nőmozgalom vezetőinek pozíciója rendkívül ambivalenssé vált: az ukrán nőmozgalmat egyfelől a nemzetközi demokratikus nőmozgalom részének tekintik, és elismerik a nőmozgalom nyugat-európai és egyesült államokbeli eredményeit, másrészt viszont azt hangoztatják, hogy az ukrán feminizmus speciális helyzetben van, az ukrán nő ugyanis „mélyen a nemzetbe gyökerezve él”. Emiatt az ukrán nők vezetői biztosítani kívánják az ukrán államot, hogy „nem szólitának fel militáns feminizmusra”⁸ és, hogy „a feminizmus nyugati formája nem alkalmazható a mi helyzetünkben”⁹. A feminizmus „nyugati formája” értelmezésükben „annak elfogadása, hogy a nő minden szerencsétlenségéért a férfi okolható”. Úgy gondolkoznak, mint például Elena Krandakova, a Nőkérdésekkel, Anyasággal és Gyermekekkel Foglalkozó Ukrán Elnöki Tanács elnökhelyettese, aki szerint „meg kell változtatni a köztudatot annak érdekében, hogy ne legyenek különálló 'női' és 'férfi' kérdések a társadalomban, hogy ezek ne mondjanak ellent egymásnak és ne álljanak harcban egymással.”¹⁰

A nacionalista politika hatalomra jutása miatt eredményezte Ukrajnában a nőpolitika háttérbe szorítását, mondhatni megsemmisítését? Miért gátolja és semmisíti meg az előbbi az utóbbit? Hogyan lehetséges az egyikről beszélni a másik fogalmainak felhasználásával, azaz hogy beszélhet a nemzeti öntudat a feminizmus nevében, és viszont? Ezeket a kérdéseket kell megválaszolni ahhoz, hogy értékelni tudjuk a jelenlegi ukrán, valamint szovjet utódállamok politikai helyzetét.

2. Az „ukrán nő” fogalma

Miközben az ukrán nőket gyakorlatilag megfosztották minden valós politikai szereptől, az ukrán nacionalista ideológia szerkezetében ma mégis ők töltik be a legfőbb politikai szimbólum szerepét. Az ukrán nőnek a „Berehinia” fogalmán alapuló modellje a 90-es évek nemzeti mozgalmának erősödő hullámát meglovagoló nőmozgalmak erőfeszítései következtében tett szert népszerűsége. „Berehinia” a keresztény istenanya és egy ősi szláv istennő, Berehinia ötvöződése, akit az anya megtestesítőjének, az egészség, az anyanyelv és a nemzeti önazonosság védelmezőjének tekinte-

nek. „Berehinia” az ukrán nő magatartásának és szociálpszichológiai jellemzőinek archetípusa. „Berehinia” (szó szerint az, aki óv és védelmez) az ideális anya és feleség megtestesítője, aki az ukrán család középpontja, valamint a nemzet erkölcsi és kulturális értékeinek őrzője. A Berehinia-ideált legteljesebben az ukrán parasztasszony testesíti meg, akinek egyetlen feladata az otthon rendbentartása és a gyerekek felnevelése. Nem a család irányítására törekszik, hanem arra, hogy megbízható támasza legyen a férjének, a gyermekeknek és az idős családtagoknak.

Emellett a történelem során nemzeti mítosszá vált az ukrán nő különleges státusza, az ukrán antropológiai és történeti irodalomban ugyanis azt olvashatjuk, hogy az ukrán nőknek alig volt részük diszkriminációban az elnyomott és függőségben élő orosz nőkhöz képest. Ezt a modern ukrán antropológia változatos történeti példákkal támasztja alá. Ilyen Jaroszlavna, Franciaország királynője, valamint Roxolána az ukrán-török szultánnő, vagy a Jaroszláv Mudrij-féle demokratikus ukrán „Russzkaja Pravda” (a régi kijevi törvényhozás) szembeállítás a patriarchális moszkvai „Domosztroj”-jal (a régi orosz családjoggal). Mindezek a példák az ukrán nő státuszának történeti eredetű magasabbrendűségét hivatottak igazolni az orosz nő helyzetéhez képest¹¹.

A Berehinia-elmélet csak mintegy tíz évvel ezelőtt jelent meg az antropológiában¹², és klasszikus példa arra, hogyan „talál ki hagyományt” a nacionalista politika (vö. az Erick Hobsbawm által leírtakkal).¹³ A Berehinia-fogalom rövid idő alatt nagy népszerűsége telt szert mind az ukrán antropológiában, mind az ukrán nőmozgalomban, a „Berehinia” név pedig egyes ukrán nőszervezetek nevébe is bekerült. A peresztrojkat követő időszakban Harkovban például az első nőmozgalmakat Berehiniának, illetve Miroszlavnának nevezték. A jelenlegi politikában érvényesülő ukrán nacionalizmusban három motívumot azonosíthatunk, melyekkel egybehangzik a Berehinia-elmélet: először, hogy az ukrán nemzet megszilárdításának feladata a falusiak szerepe; másodsor az ukrán erkölcsi értékek és a vallásos erkölcs közötti átfedést; harmadszor a nők reprodukív szerepének nemzeti szintű jelentőségét.

A Berehinia-fogalom kifejlesztői nemcsak az ukrán falu kultúrájának felélesztését vállalták magukra, hanem a paraszti öntudat felelevenítését is, melynek normái közé tartozik az engedelmesség, amit a gyerek a szülő iránt, a fiatal az idős iránt, a feleség a férj iránt tanúsít. Azok, akik ma a nem-

zet megerősítésének politikáját támogatják, hangsúlyozzák a falusiak fontos szerepét, mert ők „a nemzeti karakter jellegzetességeinek hagyományos hordozói”¹⁴. Feltételezik, hogy a falusi embereknek – és mindenekelőtt a falusi nőknek – támogatniuk kell a nemzet megerősödését, mivel „a városi ukránok egyre inkább elveszítik eredeti népi beállítottságukat és más értékrendre, más gondolkodásmódra térnek át”¹⁵. Az ukrán nyelv megújulása és az ukrán kultúra presztízsének növekedése érdekében az ukrán városokban „az államnak tervszerű nyelv- és kultúrpolitikát kell folytatnia,” amely „a nemzeti nyelv és kultúra állami védelmét, új ukrán nyelvű tévécsatornák stb. bevezetését”¹⁶ foglalja magában.

Ahogy az amerikai Ukrajna-szakértő, Marjana Rubchak rámutat, jelenleg igyekeznek ikonszerű képet alkotni az ideális nőiességről, és mindenekelőtt az ideális anyaságról, azért, hogy helyettesítsék a szocialista ikonográfiában „pl. traktorosnő és fejnő, azaz a szocialista munka hősnői” képében megjelenő ukrán nőképet, ám e képek nem a modern Ukrajnában mindennapi életet élő nőket ábrázolják.¹⁷ „Ezek a modern nők – írja Rubchak –, akik úgy hiszik, hogy e szimbólumok őket mindennapi életük dinamikájában ábrázolják, nem veszik észre, hogy ezzel éppen az ellentétes mítoszt, azaz a régi mítoszt erősítik.”¹⁸ A poszt-koloniális politikákról szóló modern tanulmányok jól ismerik a nőkép ilyenfajta felhasználását a nacionalista politikában. Több kutató rámutatott, hogy a nacionalista ikonográfia eme nőszimbólumai nem a nők valós helyzetéről és a nemzetállamban elfoglalt társadalmi státuszukról szólnak, hanem inkább a nemek közti egyenlőtlenségről árulkodnak. „Bár Britannia és Germánia nőnemű volt – írják a *Nationalisms and Sexualities* című kötet szerkesztői a Bevezetőben – női lakosaik élethelyzete ellentmondott ennek az ikonográfiának: a nacionalizmus sehol a világon és soha nem garantálta ugyanazokat a lehetőségeket a nők és a férfiak számára a nemzetállam javaihoz való hozzáférés tekintetében.” Mivel a nemzethez tartozás feltétele gyakran egy férfi polgárral kötött házasság volt, a nők „csak szimbolikusan tartoztak a nemzethez”, és ezzel az eljárással az emberek közötti különbségtételt juttatta kifejezésre a nemzet¹⁹.

A nacionalista ideológia nőábrázolása azért lehet sikeres, mert a közösség, a család és a hagyomány képzetén nyugszik. Mindamellet ez az ideális kép kevés a nacionalista diskurzus sikeréhez. Azt, amit egy ideológia mondanivalójából megértünk, mindig egyfajta elképzelés-keret

veszi körül, valamiféle ki nem mondott forgatókönyv szabályozza befogadását. Az elképzelés szerepét Oswald Ducrot az előítélet és a feltevés különbségének bemutatásával *The Saying and the Said* című 1984-es könyvében írja le. Az előítélet a beszédaktus szerves része. A feltevés válaszként jelenik meg arra a kérdésre, amely a hallgatóban szükségszerűen megfogalmazódik: „Miért beszélt így a beszélő? Miért mondta ezt?” A feltevés akkor jön létre, amikor a befogadó kibogozza a hallottak értelmét, így a feltevés mindig az elképzeléshez tartozik. Lacan vágy-diagramjában az elképzelést a jól ismert „miért mondta?”, „mit értett ezalatt?” kérdésre adott válaszként határozza meg.

A politikai diskurzusból az előítélet és a feltevés közötti szakadék feltételezi az ideológiai diskurzus jelentése és a feltevésként megjelenő elképzelés szükségszerű távolságát. A nőkre vonatkozó nacionalista-populista ideológia azért lehet sikeres, mert az ideológiai jelentés (pl. visszatérés a család régi erkölcsi értékeihez, a self-made man stb.) és a (faji, szexuális stb.) elképzelés lappangó szintje közötti különbség meghatározza azt, ahogy a befogadó megfejt az ideologikus kijelentés értelmét. A távolság nagysága hordozza a kimondott és a kimondatlan közötti kényes egyensúlyt. Eleve-nítsük fel például az oroszokkal kapcsolatos nacionalista szólásokat. Az ideológiai jelentés szintjén a nemzeti kommunisták erős, egységes Ukrajnát követelnek, amely egyenlően és testvérien viszonyul minden más nemzethez. Emögött azonban egy másik szinten másik üzenet van, amelyben az ukrán nacionalista mítoszok feléledését, az „imperialista” orosz néppel szembeállított ukrán nemzet felmagasztalását találjuk, a szexuális mítoszt a folyton paráználkodó oroszokról, akik ártatlan ukrán lányokat erőszakolnak meg. Felfedezzük tehát mindazokat az elképzeléseket, amelyekben a rasszizmus oly nagy örömét leli.

E fantáziaképek célja, hogy az egyén elképzelései közé beültesse az agresszorok (az oroszok) képét, akik fenyegetést jelentenek az anyanemzetre. Akárcsak az erősen patriarchális kultúrákban, az ellenséges katonák erőszakának áldozatul esett Ukrajna-Anya különleges jelentéssel bír ebben a diskurzusból: ez az a képzelt elem, amely a másik (orosz) nemzet tagját ellenséggé teszi. Az oroszok által meggyalázott anya képe dolgozik abban is, ahogy az ukránok országukra gondolnak. Az ukrán nemzeti mítoszok és költemények állandó kifejezése ez. Így ezt a képet újabb „fegyverként” foghatjuk fel, amellyel a nacionalisták sikerre viszik a nemzeti azonosság jelleg-

zetes, a polgárokat a Nemzet fiaiként és leányaiként, avagy érte meghalni kész katonáiként feltüntetető eszméjét.

Ahogy ez az ukrán kormányhoz intézett beszédeikből kiderül, az ukrán nacionalista nőszervezetek vezetői radikálisabb nacionalista pozíciót foglalnak el, mint a nagy nemzeti-demokrata pártok képviselői. „Az ukrán nő fogalmának” ideológiája kulturális alapul szolgál ahhoz a merev politikai irányhoz, amelyet az ukrán nacionalista nőszervezetek vezetői követnek. Egyfelől hangoztatják, hogy „politikai nézetektől függetlenül szükséges a konszolidáció”²⁰, másfelől kijelentik, hogy az egység csak „a hazafias erők között lehetséges, nem pedig a társadalom minden rétege és minden ideológiai áramlata között”²¹.

Az ukrán nőmozgalom sok szereplője megrémül attól, hogy ha a mozgalom elveszíti sajátos nemzeti karakterét, hiszen akkor nem lesz többé „eredeti” ukrán nőmozgalom. Mára azonban kiderült, hogy ha az ukrán nőmozgalom nacionalista irányultsága minden más irányt elnyom, akkor ugyan nem tűnik el feminista jellege, viszont megszűnik nőmozgalomnak lenni. Atena Pasko, a *Szozuz Ukrajinok* elnökszonya vonja le ezt a következtetést, amikor elveti az összefogás lehetőségét azokkal a nőmozgalomokkal, „amelyek közönyösek függetlenségünk jövőbeni sorsa iránt”. „Így – folytatja Pasko – az egyesülésnek már az alapja is elítélendő, mert arra szólít, hogy nemi alapon és ne a politikai nézetek alapján egyesítsünk nőszervezeteket. Mi nem az egész parlament elnökesítéséről beszélünk, hanem politikai választásról...”²²

Mennyire megkerülhetetlen ez a kettős forgatókönyv a jelenkori ukrán nőmozgalom fejlődésében, és van-e a nemzeti nőmozgalomnak lehetősége egy harmadik, kompromisszumot jelentő út megtalálására? Ez az elméleti kérdés igen sürgetően jelentkezik nemcsak az ukrán, hanem minden posztkoloniális és posztkommunista nőmozgalom számára.

E kérdésre adott válaszában Partha Chatterjee kijelenti, hogy ha a nemzeti politika és a nőpolitika viszonyát vizsgáljuk, mindenek előtt tisztáznunk kell, hogy mit jelent a „politika” fogalma ebben a kontextusban.²³ Chatterjee szerint a gyarmatosítás utáni társadalmak aktivitása sajátos, regulatív jellegű és tudatalatti szinten működő politikai aktivitás. Ezért a nacionalizmus kritikai és dekonstruktív megragadása kulcsfontosságú a posztkoloniális társadalmakról és a nőmozgalomokról folytatott gondolkodás során. *Nationalist Thought and the Colonial World* című könyvében azt írja, hogy a nacionalista politikai ideológia

igen specifikus jellege ellenére az általánosan értelmezett politikával azonosítja magát, a nacionalizmus „képzelt közösségét” pedig a közösség legautentikusabb egységének vagy formájának tekinti. Ezért a nőkérdést is nacionalista kifejezésekkel kell megfogalmazni, azért, hogy jogosan tarthasson igényt a „politikai” jellegre. E nyomás hatására a nők vagy arra kényszerülnek, hogy saját, elkülönült politikai autonómiára tegyenek szert, vagy, hogy más racionális-integratív politikát alakítsanak ki, de úgy, hogy közben nehogy bármiféle totalizáló ernyő hatókörébe kerüljenek.

Kétségtelen, hogy a politikáról és a politikai cselekvés természetéről alkotott homályos fogalom szolgál alapul az ukrán nők vezetői által hangoztatott ideológiai érveléséhez. Írásaikban és beszédeikben fellelhető egyfajta tudattalan vágy a politikai cselekvésre, de nem kísérik meg elemezni az ilyen cselekvés mechanizmusát, és nem foglalnak állást annak valamely fajtája mellett. Az ukrán nőmozgalom a politikai magatartásnak kizárólag egy formáját ismeri, azt, amelyik elismeri a központi államhatalom mindenhatóságát. Felhívásaik a kormány felé, hogy „ne engedjenek meg ukrán-ellenes hangokat”, „szigorítsák meg az állami ellenőrzést”, és így tovább, annak elfogadásán alapulnak, hogy a központi hatalmi szervek a politikai döntéshozatal és a politikai cselekvés kizárólagos szereplői.

Ez a helyzet ma sok ukrán férfitpolitikus stratégiáját kedvezően befolyásolja, mert abban érdekeltek, hogy híveik elfogadják az állam elnökének politikai kurzusát és nem abban, hogy saját programot dolgozzanak ki. Köztudott, hogy Ukrajnában ma a politikai siker döntő tényezője nem a politikai program, hanem a politikus személyisége („teste” – a Gilles Deleuze által használt értelemben), mely jelzi, mennyire várható tőle sikeres pártkarrier. A legutóbbi választásokat elemezve az ukrán politológusok megfigyelték, hogy az ország politikai küzdőterét nem pártok uralják – amelyekből egyébként több mint 40 van – hanem egyének. Ezért az átlagos szavazó inkább adja voksát a régi nomenklatúra egy-egy tagjára, mint valamelyik új politikai formációra.²⁴

A nyugati és különösen az amerikai feminizmus a következő kérdésekben áll szemben az ukrán nőmozgalommal: a hagyományos erkölcs értékelése, a nő családban betöltött szerepének az értékelése, a vallásos értékek hiánya, a szexuális kisebbségek jogainak elismerése stb. Nem lehet elsiklani afelett, hogy az ukrán nemzet ikonográfiájából a nő szexualitásának minden formája ki van zárva. Az ukrán kultúra erotikus vagy szexuális vonatkozásait pedig sem

Ukrajnán belül, sem az Ukrajnát kutató külföldi központokban soha nem tanulmányozták még. Az ukrán kultúra nőábrázolásainak politikai szimbólumrendszere feltételezi az ukrán lányok és asszonyok teljes ártatlanságát. Az ukrán nőmozgalmak és nacionalista vezetőik számára a nyugati radikális feminizták férfiakkal és patriarchális hagyományokkal szembeni ellenséges és agresszív beállítottsága a legkevésbé elfogadható. A „patriarchális politika” mint olyan nem szerepel az ukrán nők vezetőinek szótárában. Az ukrán nacionalista politika szimbólumrendszerében a férfi képe rendszerint összekapcsolódik a sebezhetőséggel és a szenvedéssel: kozákok szenvednek a török és tatár fogságban; Sevcsenko jobbjágy, akit később száműztek; az ukrán lázadó hadsereg katonái meghalnak az ukrán függetlenségért; stb. Az ukrán nő ikonográfiai szerepe a férfi támogatása és a Berehinia-funkciók ellátása mind a férfi, mind az állam vonatkozásában. Ezért ma, amikor az ukrán nőmozgalmak és nőszervezetek helyet kérnek maguknak a nemzetközi nőszervezetek között, egzisztenciális választás előtt találják magukat: vagy valóban harcolni kezdenek a nemi diszkrimináció ellen, vagy betöltik ikonográfiai küldetésüket s a nemzet és a nemzetállam támaszává válnak.

A nacionalizmus és a nőmozgalom problémájával foglalkozó kortárs nyugati feminista irodalom mindenekelőtt a nőmozgalmak és a nacionalista mozgalmak divergenciáját hangsúlyozza, amire a 90-es évek elején figyeltek fel (a legtipikusabb példa erre az algériai és az Arab Emirátusok-beli helyzet), akárcsak a nacionalista politika egyre destruktívabb jellegére és a nőekkel szembeni erőszakkal való összefüggésére.²⁵ A szerzők különös figyelmet fordítanak a kelet-európai és a volt szovjet államokban jelentkező etno-nacionalizmus destabilizáló hatására, az itt különösen megnövekedett konfliktusveszélyre és a nőekkel szembeni erőszak kedvezőtlen alakulására.

Zillah Eisenstein *Hatreds: Racialized and Sexualized Conflicts in the 21st Century* című 1996-os könyvében a nacionalista politika nőekkel szembeni agressziójának növekedését vizsgálja. Kiemeli annak fontosságát, hogy Kelet-Európában a kommunizmussal való szakítás után hatalomra kerülő férfi-demokráciákat később az etnikai nacionalisták döntötték meg. „A demokrácia a kommunizmust volt hivatott megdönteni – írja Zillah Eisenstein –, ezután pedig a nacionalizmus megdöntötte a demokráciát. Ez a régi-új nacionalizmus uralja a huszonegyedik századot.”²⁶ A „rég-új nacionalizmus” régi gyűlöleteket éleszt újra: a rasszizmust, az antiszemitizmust és a nemek közti ellentétet. Eisenstein megjegyzi, hogy amikor Benedict

Anderson a nemzetről mint „képzelt közösségről” írt, a nacionalizmust pedig a testvériségről, a hatalomról és az időről való újfajta gondolkodásnak nevezte, akkor a szeretet fogalmaival ábrázolta a nemzetet. Ma azonban ez a „képzelt közösség” fantáziavilág, amelyben a nők jelen vannak, de hallgatásra vannak ítélve. A testvériség fivérek közt jön létre. A nő szimbolikus fantáziaképe láthatatlanul látható és a nemzet anyjaként jelenik meg. Egyszerre jelenlévő és virtuális. „Mivel a nemzeteket nőalakok szimbolizálják – írja Eisenstein –, az etnikai tisztogatás félelmeit és vágyait a női testre irányítja. A nőket egyrészt tisztelik és bálványozzák, másrészt megtámadják, kínozzák, megerőszakolják és gyakran meg is gyilkolják.”²⁷

A nacionalizmus és a nőekkel szembeni erőszak kapcsolata az, amire a nyugati feministák ráirányítják a figyelmet írásaikban, és ami fölött az ukrán hazafias nőszervezetek vezetői szemet hunynak. Az a politikai és polgári válaszüt, amely előtt ma az ukrán nőmozgalom áll, nem könnyű. Az ukrán nők megalapozottan félnek, hogy a nyugati típusú feminizmus a nyomtatott szövegekben, a médiában, az oktatásban és a pénzforrások számára a modern női diskurzus uralkodó típusa marad, pedig ez a fajta feminizmus nem érvényes az eltérő társadalmi feltételek között élő nőkre²⁸. Emiatt az ukrán nőszervezetek úgy érzik, jogosan bizalmatlanok a nyugati feministákkal és jogvédő módszereikkel szemben, és jobban szeretnék megtartani saját módszereiket. Ez elsősorban a kormány felszólítása, hogy állapítson meg kvótát a nők számára a hatalmi struktúra minden szintjén. Ám bizonyos szempontból mellékes, hogy mennyire tűnnek szokatlannak a nyugati nőmozgalom módszerei az ukrán nők számára, és az is, hogyan alakul a jövőben a nyugati feminizmus és a posztsovjet/posztkoloniális nőmozgalom viszonya. Ezen a szinten még van választási lehetőség. Azonban ha nacionalista politikához fűződő közvetlen erőszak fenyegeti a nőket, akkor nem hozhatnak alternatív döntéseket. Az erőszak a nacionalizmus végző érve a nő ellen, amivel szemben a nőmozgalom kizárólag az antinacionalista politika következetes végigvitelét választhatja.

3. A mai ukrán nőmozgalom jellemzői

Végezetül vizsgáljuk meg a mai ukrán nőmozgalmak főbb tendenciáit, és azt, hogy melyek a demokratikus és független nőmozgalom kialakulását elősegítő legfőbb tényezők.

A szovjet hatalom hosszú évei során Ukrajnában nem jelentkeztek társadalmi mozgalmak, mivel a totalitárius típusú berendezkedés számára a társadalmi mozgalmak létezése azt jelentette volna, hogy a Szovjetunió belső politikai helyzetét az állami ellenőrzésen kívül eső tényezők határozzák meg. A helyzet mind a mai napig nem változott, mivel a nőmozgalom, valamint az ahhoz hasonló társadalmi mozgalmak a neokonzervatívizmuson, a központosításon és a nőkérdésnek az állami érdekek és a nacionalista ideológia alá való rendelésén nyugszanak. Az ukrán nőmozgalom demokratikus fejlődését súlyosan akadályozta, hogy a korábbi ukrán ellenzék egyesült a nacionalistákkal, továbbá a volt pártnomenklatúra „nemzetivé” és „demokratikussá” átvett tagjaival, akik megtartották a főbb kormányzerveknél azelőtt elfoglalt pozícióikat.²⁹

1. Az ukrán nőmozgalom demokratikus fejlődését leginkább hangsúlyos nacionalista és neokonzervatív jellege akadályozza. Egészében véve az ukrán nők jogait és érdekeit – mint amilyen a családhoz és az egészséghez való jog – nem sajátosan női, a nemzeti érdekektől és a nemzetállam építésétől független kérdésekként vetik fel. Az állami és nemzeti érdek elsőbbsége jelenik meg a mai ukrán nőmozgalomban éppúgy, mint a 19. században. A konzervatív ideológia tételének hatása, amely szerint „a nő rendeltetése az anyaság”, mind a szovjet, mind a posztszovjet időszakban megmutatkozik abban, hogy az ukrán nők nem azonosítják magukat önálló társadalmi csoportként, nem tulajdonítanak maguknak más érdeket, mint a család érdekét, és a nemi egyenlőtlenség tényét nem kezelik a társadalmi élet egészének problémájaként.

Sőt, az ukrán nőmozgalmak ideológiájukból kiűzik a feminista álláspontot és érdekeket, mivel ezek nem illeszkednek a patriarchális nemzeti kultúra és a hagyományos család restaurálását célzó neokonzervatív tendenciába. A Zsinocsa Hromada választási jelmondata 1994-ben ez volt: „A jól szervezett, hagyományos ukrán család a jól szervezett Ukrajna alapja!” A mai munkaerőpiac kiélezett viszonyait ismerve azonban a családi tűzhely mellé visszatérő nő szlogenje politikai cinizmusnak hat: ebből a szempontból a hangzatos jelmondat a munkanélküliség elnöiesedését takarja.

2. A jelenlegi ukrán nőmozgalom alaptevékenysége nem hasonlítható a nyugati nőmozgalmakéhoz. A posztszovjet társadalmak köztudatában a nő politikai aktivitásának fogalma egyszerűen csak a kommunizmus női pártaktivistáit eleveníti fel. A kommunista időkben a pártban vezető szerephez jutott

nők sajátos attitűdöt képviseltek. Szürke, alakjukat elrejtő ruhában jártak, frizurájuk előnytelen, de ápoltság volt, tekintetük pedig nem kihívó. Bürokratikusabbak voltak férfi kollégáiknál, és a férfias irányítási módszereket részesítették előnyben. A szovjet totalitárius gépezet rémének a szimbólumai voltak. A társadalmilag aktív nő eme képét a posztszovjet köztudat elutasítja.

Nézetem szerint azonban a nők társadalmi alaptervékenységének hiányát a posztszovjet ukrán társadalomban főként az a különbség okozza, amely a hivatalos, konzervatív ideológia és az ukrán nő valódi élete között áll fenn. Az első szerint a nő legfontosabb szerepe az anyai funkció betöltése, a gyakorlatban azonban a nő a legfőbb termelőerő a társadalomban.

Csak a nőkre vonatkozó hivatalos ideológia megváltoztatása után tudatosodhat a társadalomban a nemi megkülönböztetés ténye, és csak ezután ismerhetik meg a nők saját jogaikat. E cél eléréséhez az szükséges, hogy a nők tömegei fejtsenek ki társadalmi tevékenységet helyzetük megváltoztatása érdekében. Emellett a nők társadalmi alaptervékenysége nem fog szükségszerűen a hagyományos politika modellje szerint szerveződni. A nyugati nőmozgalmak példája azt mutatja, hogy a nők helyi szinten kifejtett tevékenysége hatékonyabb, mint az általános, állami szinten történő cselekvés. A nők ma rendszerint csekély mértékben vesznek részt a hagyományos hatalmi formák működésében, mint amilyenek a politikai pártok vagy szervezetek. Helyi szinten azonban a nyugati nők számtalan civil szervezetet és közösséget alakítanak (érdekek, közelség, település vagy szakmai közösség alapján) amelyekben keresztül ténylegesen befolyásolják a társadalom életét helyi szinten. A hagyományos politikai gyakorlat és elmélet nem számol a nők helyi szintű társadalmi cselekvésével, ám a nyugati nők példája azt mutatta, hogy ez hatásos és élő forma.

3. Az ukrán nőmozgalom nem fejlesztette tovább a 19. század feminista hagyományát. A nemzet érdeke, és nem a nő mint a társadalom tagja állt a 19. századi ukrán nőmozgalom gondolkodásának középpontjában. A nők jogainak kérdése másodlagos volt a független Ukrán Állam kérdése mögött.

4. A kortárs ukrán nőmozgalom konzervatív beállítottságát elősegítette az a politikai irányzat, amely a nacionalista és a kommunista ideológia összefogásából született. Néhány feminista irányultságú nőszervezet a mozgalom perifériájára is szorult emiatt.

5. A jelenlegi ukrán nőmozgalom egyik sajátossága politikai manipuláló ereje. A „nőkérdések” nagy népszerűsége tettek szert az 1995-ben

Beijingben a nők helyzetéről tartott ENSZ-konferencia és a Nők Világfóruma után, mind a pártok, mind az Ukrán Állam szintjén. Ennek alapján a nőkre vonatkozó állami politika két fő állomását különböztethetjük meg:

„Beijing előtt” a nőkérdés szőnyeg alá söprésének politikája dominált az országban.

„Beijing után” és a nőkre vonatkozó nemzetközi megállapodások aláírása után az állam mesterkél, színpadias módon kezdett viszonyulni a nőkérdéshez.

A nőkérdések látszatzmegoldása Ukrajnában azonban valódi veszélyt jelent a nőmozgalom számára, hiszen a volt Szovjetunió köztársaságainak kommunista rendszerei ugyanezen „kettős mérce” segítségével oldották meg a nőkkel kapcsolatos kérdéseket. Az ideológia és a hivatalos álláspont a nő és a férfi egyenjogúságát hirdette, miközben a gyakorlatban a szovjet társadalom mélységesen patriarchális volt. Ugyanígy a közélet szintjén a szovjet társadalomban minden a kommunizmus eredményeit hirdette, és a pártrituálék rendje szerint zajlott, ám az egyének magánéletükben ellentétes túlélési modelleket követtek, és egyáltalán nem bíztak a kommunista ideológiában. Az e cinizmus és színpadias hozzáállás révén létrejött kettős mérce tette lehetővé, hogy a kommunista rendszer oly sokáig fennmaradjon. A hatalom titka és hatékonysága, ahogy Michael Foucault mondja, abban áll, hogy a rendszer fenntartása érdekében nem feltétlenül szükséges tudatosan hinni ebben a rendszerben. Elegendő gépiesen végrehajtani rítusait, és nem vonni nyilvánosan kétségbe azokat.

Az állami politikában, sőt magában a nőmozgalomban is jelentkező mesterkél, színpadias hozzáállás a legfőbb akadálya ma a független és demokratikus nőmozgalom kialakulásának Ukrajnában.

Fordította: Füzesi Piroska

JEGYZETEK

¹ Kumari Jayawardena: *Feminism and Nationalism in the Third World*, London, 1986.

² Ld. Valentine M. Moghadam: *Feminism and Nationalism*, 3. o. In: Valentine M. Moghadam: *Gender and National Identity. Women and Politics in Muslim Societies*, London, New Jersey, 1994.

- ³ Ld. Natalia Afanaszjeva: *A nőkérdés a totalitarizmus utáni Ukrajnában*, 170. o. In: *A beijingi stratégiák: Ukrán cselekvési program. A Nők IV. Világfóruma Ukrán Konferenciájának anyagai* 1996. június 20-22. Zsinocsa Hromada, 1996. (ukránul)
- ⁴ *The Program of Actions in Ukraine for Realization of the Strategies of the IV-th World Women's Forum in Beijing in September, 14-15, 1995*, 208. o. In: *The Beijing Strategies: The Program of Actions in Ukraine*.
- ⁵ A nők szerepvállalása az Ukrán Állam felépítésében (Határozat) 72-73. o. In: *A beijingi stratégiák: Ukrán cselekvési program* (ukránul)
- ⁶ Olga Kobec: *A Nők IV. Világfórumának üdvözlése*, 10. o. In: *A beijingi stratégiák: Ukrán cselekvési program* (ukránul)
- ⁷ Uo.
- ⁸ A Zsinocsa Hromda vezetője, Marija Dratch beszéde az első parlamenti meghallgatáson, melynek célja az ENSZ mindenfajta nemi diszkrimináció megszüntetésére vonatkozó határozatának a megvalósítása, 177. o. In: *A nő és a demokrácia című tudományos és gyakorlati konferencia anyagai* (ukránul)
- ⁹ Elena Krandakova: „A Nők IV. Világfórumának döntései és javaslatok a 'Családtervezés', 'Az ukrán gyermekek' és 'Az ukrán nő' című állami programokhoz” 14. o. In: *A beijingi stratégiák: Ukrán cselekvési program* (ukránul)
- ¹⁰ Uo.
- ¹¹ Valentina Bondarovszka: *A nő pszichológiai státusza Ukrajnában: út az új pszichológiai modellekhez*, 82. o. In: *A nő és a demokrácia című tudományos és gyakorlati konferencia anyagai* (ukránul)
- ¹² A Berehiniát Vagyim Skuratovszkij (1988) és Vaszil Ruban (1992) vezette be az ukrán antropológiába.
- ¹³ Ld. Erick J. Hobsbawm: *The Invention of Tradition*, Cambridge, 1977.
- ¹⁴ Hanna Szkriptyik és Lidija Orel: *A nemzet megerősödésének problémája az ukrán társadalomban az ország általános demokratizálódása szempontjából*, 35. o. In: *A nő és a demokrácia című tudományos és gyakorlati konferencia anyagai* (ukránul)
- ¹⁵ Uo.
- ¹⁶ Uo.
- ¹⁷ Ld. J. Marjana Rubchak: *Christian Virgin or Pagan Goddess: Feminism Versus Eternally Feminine in Ukraine*, 315-330. o. In: *Women in Russia and Ukraine*, szerk. Rosaline Marsh, New York, 1996.
- ¹⁸ Marian Rubchak: *Woman as Icony in Ukrainian Post-Soviet Culture* 148. o. In: *The Beijing Strategies: The Program of Actions in Ukraine*.
- ¹⁹ *Introduction*, 6. o. In: Andrew Parker, Mary Russo, Doris Sommer, and Patricia Yaeger (szerk.) *Nationalisms and Sexualities*, New York and London, 1992.
- ²⁰ *A Női Civilszervezetek Találkozóját követő nyilatkozat*, 198. o. In: *A beijingi stratégiák: Ukrán cselekvési program* (ukránul)
- ²¹ Atena Pasko: *Hasznos-e az egyesülés?* 193. o. *A beijingi stratégiák: Ukrán cselekvési program* (ukránul)
- ²² Uo. 194. o.

- ²³ Ld. Partha Chatterjee: *Nationalist Thought and the Colonial World*, Delhi, 1986, 50. o.
- ²⁴ Ld. Vlagyimir Feszenko: *Politikai elit Ukrajnában*, 4. o., In: *Panorama*, 1996 dec. 23. (oroszul)
- ²⁵ Ld. Anne McClintock, *Imperial Leather: Race, Gender and Sexuality in the Colonial Context*, New York és London 1995, 383-386. o.; In: Valentine M. Moghadam: *Gender and National Identity. Women and Politics in Muslim Societies*, London és New Jersey 1995, 3-6. o. és 150-152. o.
- ²⁶ Zillah Eisenstein: *Hatreds: Racialized and Sexualized Conflicts in the 21th Century*, New York and London, 1996, 45. o.
- ²⁷ Uo. 58. o.
- ²⁸ Ld. Anne McClintock: *Imperial Leather: Race, Gender and Sexuality in the Colonial Context*, 384. o.
- ²⁹ Michael Ignateff, a University of British Columbia professzora megkérdezte Leonyd Kravcsukot, a peresztrojka utáni Ukrajna első elnökét: „Hogy válik nacionalista egy kommunistából?” Kravcsuk a következőt felelte: „A függetlenség elnyerésekor a 'kormányzás művészetét' ismerő emberek a három és fél millió párttag közül kerültek ki. Új személyek is színre fognak lépni, de őket előbb még képezni és tanítani kell. És mellesleg mi olyan rossz abban, ha valaki kommunista? Néhányan közülük sokkal demokratikusabban gondolkodnak, mint az úgynevezett demokratikus ellenzék.” (Michael Ignateff: *Blood and Belonging: Journeys into the New Nationalism*, New York, 1993, 114. o.)